

AILA MIELIKÄINEN

Kirkollisen kielen numeraalipohjaista sanastoa

Jumalan ykseyttä ja kolmeutta tarkoittavat ilmaukset vanhassa kirjasuomessa ja nykysuomessa

1. Johdanto

Kirkolliseen kieleen kuuluu numeraali-ilmauksia, joilla kuvataan keskeisiä kristinopin käsitteitä. *Yksi*, *kaksi* ja *kolme* ovat perustana eräissä Jumalan persoonia luonnehtivissa nomineissa: Jumala on yksi, mutta hän on kolmipersonainen, ja Kristuksessa on yksi persoona mutta kaksi ”luontoa”, inhimillinen ja jumalallinen. Jumalan ykseydestä ja kolmeudesta on syntynyt jo kristillisen kirkon varhaisvaiheissa numeraalipohjaisia ilmauksia, ja niille on muodostettu viimeistään 1500-luvulla myös suomenkielisiä vastineita. Nykykielen kirkollista sanastoa ovat adjektiivit *kolminainen* ja *kolmiyhteinen* sekä substantiivit *kolminaisuus* ja *kolmiyhteys*, joista kaikista on tullut tarkkaan määriteltyjä erikoiskielen sanoja, teologisia termejä. Tämän lisäksi puhutaan Jumalan *ykseydestä* (aiemmin *yhteys*), mutta sekä *ykseydellä* että *yhteydellä* on myös ei-uskonnollisia merkityksiä. Kristuksen kahtalaisesta luonnosta, kakseudesta, on vakiintunut käyttöön ainoastaan dogmatiikan termi *kaksiluonto-oppi*, ja sen käsittelyssä voi esiintyä tilapäisempiä numeraali-ilmauksia.

Kolminaisuuden käsitettä ei ole sellaisenaan Raamatussa, vaan jumaluuden kolme persoonaa ilmaistaan Uudessa testamentissa nimin *Isä*, *Poika* ja *Pyhä Henki* (esim. Matt. 28:19). Käsitys kolminaisuudesta muotoutui vähitellen kristinuskon ensimmäisinä vuosisatoina, ja sen peruskäsitteet ja latinankieliset termit ovat peräisin kirkkoisä Tertullianukselta (n. 160–220). Tertullianus otti käyttöön ilmauksen *trinitas* ’kolminaisuus’ ja kuvasi Jumalan kolminaisuutta filosofiasta lainatulla ’persoonan’ käsitteellä: *una substantia* ’yksi olemus’, *tres personae* ’kolme persoonaa’ (lat. *persona* mm. ’rooli, naamio’). Kolminaisuusoppi määriteltiin 300-luvulla pidetyissä kirkolliskokouksissa; Kristusta koskeva kaksiluonto-oppi syntyi vähitellen kolminaisuusopin rinnalla. (Pihkala 1992, 92–95, 115–117, 176–177; af Hällström ym. 2005, 126, 142–145.)¹ Katolisessa kirkossa alettiin

1 Nikaian ja Konstantinopolin kirkolliskokousten (vuosina 325, 381) lausumista muotoiltiin Nikaian-Konstantinopolin (Nikean) uskontunnustus. Kaksi muuta ekumeenista uskontunnustusta ovat apos-

viettää jumalanpalveluksia Pyhän Kolminaisuuden kunniaksi 900-luvulla, ja kolminaisuudenpäivän vietto määrättiin lännen kirkossa pakolliseksi vuonna 1334 (Lempiäinen 1983, 125–126).

Vaikka kolminaisuuteen liittyvää erikoissanastoa ei ole Raamatun kielessä, termistön suomentaminen tuli kirjasuomen syntyvaiheissa ajankohtaiseksi muiden kirkollisten kirjojen ja rukousten käännoksissä. Suomennosten taustalla olivat ensisijaisesti latinankieliset originaalit, mutta myös saksa ja ruotsi vaikuttivat olennaisesti sananvalintoihin. Vanhan kirjasuomen kaudella olikin käytössä runsas *yksi-* ja *kolme-*kantainen sanavalikoima, josta vakiintuivat lopulta käyttöön vain muutamat ilmaukset. Kaikki nykyiset termit eivät silti ole peräisin 1500-luvulta, vaan niissä on aineksia myöhemmiltäkin vuosisadoilta, ehkä myös katoliselta ajalta. On huomattava, että kirkollista suomen kieltä oli käytetty jo keskiajalla (Häkkinen 2001). Vuonna 1441 annettiin määräys, että eräät jumalanpalvelustekstit, kuten *Isä meidän* -rukous ja apostolinen uskontunnustus, oli luettava kirkoissa suomeksi. Saman vuosisadan lopulla (1492) papit veloitettiin myös kirjoittamaan ne muistiin. (Rapola 1965, 24.)

Tämä artikkeli käsittelee suomenkielistä kolminaisuusopillista sanastoa, ja joissakin yhteyksissä otan esiin siihen läheisesti liittyviä kaksiluonto-opin ilmauksia. Rajaan tarkasteltavat ilmaukset numeraaleista muodostettuihin johdoksiin ja yhdyssanoihin. Käytän käsitteiden yleisnimityksinä johdoksia *ykseys* ja *kolmeus* (samoin *kakseus*). *Kakseutta* ja *kolmeutta* ei ole *Nyky-suomen sanakirjassa* eikä *Kielitoimiston sanakirjoissa*, mutta molempia käytetään nykyään sekä uskonnollisissa että ei-uskonnollisissa konteksteissa. Tarkoitukseni on selvittää, millaisia vastineita 'ykseys' ja 'kolmeus' ovat saaneet kirjasuomen kehityksen aikana, miten sanoja on käytetty ja mitä mahdollisia muutoksia niiden käytössä ja merkityksissä on tapahtunut. Tarkastelen myös sanojen alkuperää: millaisia yhteyksiä niillä on murteisiin, mikä on käännoislainojen osuus ja miten pitkälle niiden muodostuksessa on kyse oppitekoisuudesta, siis tietoisesta sanaston luomisesta? Pääaineistoinani ovat Mikael Agricolan teokset (MAT I-III), sähköinen Vanhan kirjasuomen korpus (VKK)², vanhan kirjasuomen ja suomen murteiden sana-arkistot (VKSA, SMSA) sekä eri-ikäiset sanakirjat ja sanaluettelot (mm. Juslenius, Ganander, Lönnrot, IA, VKS, SMS).

Ykseyden ja kolmeuden runsas sanasto sisältää vanhassa kirjasuomessa sekä johdoksia että yhdyssanoja. Taustalla ovat usein muunkieliset vastineet, ja muodosteissa vaikuttavat myös analogiat ja sanojen keskinäiset mallit. Aineistoa voisi siksi ryhmitellä eri tavoin,

tolinen uskontunnustus (n. v. 400) ja Athanasioksen uskontunnustus, joista jälkimmäinen ei ole nykyään käytössä. Athanasioksen tunnustus määrittelee tarkasti Jumalan kolminaisuuden ja Kristuksen kakseuden; se on syntynyt 500-luvulla, eikä sen tekijää tiedetä. (Pihkala 1992, 89–90.)

2 Olen hakenut sanastoa vanhan kirjasuomen sähköisen korpuksen avulla ja poiminut korpuksesta esimerkkejä Westhin koodeksista ja Upsalan koodeksista (molemmat 1540-luvulta, sisältävät messu- ja käsikirjatekstejä), Hemminki Maskulaisen virsikirjasta 1605 ja *Piae Cantiones* -kokoelman suomenoksesta 1616, vuoden 1701 virsikirjasta, 1600- ja 1700-luvun saarnoista sekä Anders Björkqvistin teoksesta *Uskon Harjoitus Autuuteen* (1801). Varhaisnyky-suomen sähköisestä korpuksesta (VNK) olen viitannut Ferdinand Ahlmanin suomentamiin oppikirjoihin (1869, 1871) ja Ahlmanin sanakirjaan 1865.

esimerkiksi rakenteen perusteella (adjektiivit ja substantiivit, johdokset ja yhdyssanat) tai syntyvaiheittain. Lähdän kuitenkin käsitteiden 'ykseys' ja 'kolmeus' ilmaisutavoista (luvut 2 ja 3) ja käsittelen sen jälkeen niihin perustuvan 'kolmen ykseyden' omana lukunaan (4), koska sille on kehittynyt oma termistönsä. Lopuksi (luvut 5 ja 6) kokoan analyysin tuloksia alkuperän, ajallisen vaihtelun, sanaston kasvun ja merkitystenmuutosten näkökulmasta: miten on päädytty nykyiseen, alussa mainitsemaani sanavalikoimaan? Aineiston analyysissä keskityn nimenomaan Jumalasta käytettyihin ilmauksiin. Sanojen muita merkityksiä ja muuta käyttöä tarkastelen siinä määrin kuin se auttaa ymmärtämään kolminaisuusopillisen sanaston alkuperää ja kehitystä. Päähuomio on suomenkielisten johdosten ja yhdyssanojen valinnoissa ja käytössä, ei varsinaisesti käännösvastineiden vertailussa. Otan silti mahdollisuuksien mukaan huomioon myös muiden kielten vaikutuksen sanavalintoihin. Esimerkiksi Agricolan Rukouskirjan (1544) sisällöstä on ilmestynyt Jaakko Gummeruksen laatima laaja selvitys (I-III 1941, 1947, 1955), josta voi vertailla rukousten suomennoksia niiden lähtökielisiin teksteihin (Gummerus 1955).

2. 'Ykseyttä' tarkoittavat johdokset ja yhdyssanat

2.1. Yhteys ja yhtyyys

Yksi-sanasta muodostettu ominaisuudennimijohdos *yhteys* on kuulunut kirjasuomeen ja kirkolliseen kieleen ensimmäisistä säilyneistä teksteistä lähtien: se esiintyy jo Westhin koodeksissa (1540-luvulta), ja Agricolan tuotannossa siitä on useita kymmeniä esimerkkejä (IA). Sanaa on käytetty erilaisissa konteksteissa, ja siksi sen merkityksetkin vaihtelevat jonkin verran. Jusleniuksen sanakirjassa 1745 sen ruotsin- ja latinankielisinä vastineina mainitaan 'enhet' ja 'unitas', Gananderin sanakirjassa 1786–1787 'enhet, samhälle, allmänning' ja 'unitas, societas'. Sanalla on tarkoitettu siis yhtä kokonaisuutta, yhtenäisyyttä eli ykseyttä, mutta myös yhteisöä. Yhteisöllisessä merkityksessä *yhteys* on voinut viitata seurakuntaan, yhdistykseen, yhtiöön tai omaisuuden yhteisyyteen (VKSA s.v. *yhteys*).

Kirkollisessa kielessä *yhteys*-sanaa on käytetty muun muassa Jumalan persoonien ykseydestä. Useimmat tapaukset esiintyvät liturgisissa rukouksissa, joiden latinasta käännettyyn loppuformulaan on vakiintunut ilmaus *Pyhän Hengen yhteydessä* (< lat. *in unitate*; esim. Gummerus 1955, 129). Se toistuu Agricolan Rukouskirjassa 1544 kymmeniä kertoja (IA), koska Rukouskirja sisältää paljon ns. kollehtarukouksia, jotka päättyvät Kolminaisuuden ylistykseen³. *Yhteys* on näissä formuloissa *kse*-vartaloisessa muodossa, ja Agricolalla on tästä vain kaksi *yhteyde*-vartaloista poikkeusta:

3 Kollehtarukous (lat. *collecta*, nyk. *päivän rukous*) on pyhäpäivän aiheeseen liittyvä lyhyt liturginen rukous. Se on hyvin vanha rukoustyyppi, ja muodoltaan se on usein ollut vain yksi virke, joka sisältää puhuttelun ja pyynnön. Näitä seuraa ns. loppudoksologia eli ylistys Pyhälle Kolminaisuudelle. (Gummerus 1955, 94; Teinonen 1999 s.v. *doksologia*.) Doksologioiden sanamuodot toistuvat vanhoissa kollehtarukouksissa hyvin samankaltaisina, ja rukouksiin on tästä syystä saatettu merkitä vain niiden alkuosa, esim. *Sinun racas poias / Jesusen Christusen / meiden Herran cautta etc.* (Agricola 1544; MAT I, 415).

- (1) Saman sinun racas poias / Jesusen Christusen / meiden Herrana cautta / ioca ynne [’yhdessä’] sinun canssas / elepi ia hallitzepi / pyhen hengen **ychteyxes** / yxi totinen Jumala / ijancaikisesta ijancaikisehen (Agricola 1544; MAT I, 358–359)
- (2) Sine ioca elet ia hallitzet sen saman⁴ Ises cansa sen pyhen hengen **ychteydhese** (Agricola 1544; MAT I, 583).

Ominaisuudennimien monikkovartalo on suomen kielessä mukautunut analogisesti *s* : *kse* -nomineihin (esim. *yhteydellä* : *yhteyksillä*), mutta vanhassa kirjasuomessa ja varsinkin Agricolan teksteissä on *kse*-vartaloista taivutusta myös yksikössä (Rapola 1965, 159; Rapola 1966, 154–160). Koska mainittuihin rukousformuloihin kiteytynyt *yhteykses* kuuluu jo Westhin tekstiin (VKK, Westh-171), se saattaa olla vanhemman tradition vaiikutusta. Paavali Juustenin Messussa vastaava ilmaus on muodossa *pyhän Hengen ychteydhes* (1575, 38).

Liturgisten rukousten loppudoksologia ei ole ainoa konteksti, jossa *yhteyttä* on käytetty ’ykseyden’ merkityksessä. Jumalan *yhteyttä* määritellään ja kuvaillaan myös muissa vanhan kirjasuomen teksteissä, ja sanan merkitys on yksiselitteinen (esimerkit 3–5).

- (3) JUmäl taevast Isä hyvä / Poica Jumäl ja Hengi pyhä / Yx **Yhteys** Colminainen / Yx Colminaisuus Yxinäinen (Hemminki 1605; VKK, Hemm1605-107:1-K2b)
- (4) O Pyhä Colminaisuus, yxi totinen Jumala – jonka me mös tunnustamme yhdexi colminaisuudhex, ja colmexi **ychteydhex** (Finno 1615; VKSA s.v. *yhteys*)
- (5) Ach cuinga on Pyhäsä Colminaisuodesa se corkein **yhteys**. Sentähden o sinä corkein **Yhteys!** (Arndt 1732; VKSA s.v. *yhteys*)

Yhte-vartalosta johdettu *yhteys* on muodostukseltaan sikäli poikkeuksellinen, että kantavartalon *e* ja johtimen *y* ovat säilyneet vokaalilyhtymänä. Kaksitavuisiin vokaalivartaloihin perustuvissa ominaisuudennimissä on yleensä pitkä *uu*, *yy*: *vanhuus*, *pienuus*, *suuruus* (murteissa myös *huonuus*). Vanhassa kirjasuomessa lyhytvokaalinen *us-*, *ys-* johdin voi kuitenkin liittyä mihin tahansa kaksitavuiseen vokaalivartaloon: *orjaus* (~ *orjuus*), *pyhäys* (~ *pyhyys*), *fankius*, *heikkous*. Rapolan mukaan tällaiset tapaukset ovat todennäköisimmin kirjallisia uudismuodosteita. Kirjakielessä *e-*, *o-*, *ö-* vartaloista johdetut ominaisuudennimet jäivätkin vokaalilyhtymäisiksi (*yhteys*, *leskeys*, *heikkous*), kun taas *a-*, *ä-* vartaloiden johdoksissa yleistyivät pitkävokaaliset asut *orjuus*, *pyhyys*. (Rapola 1965, 308–309.)

Murteissa *yhteydellä* on pitkävokaalinen vastine *yhtyys*, ja harvinaisemmalta vaiuttava *yhteys* saattaa olla kirjallista lainaa (SMSA). Hyvin yleinen on kaikkialla fraasi *pitää yhtyyttä* ’seurustella, olla sukupuolisessa kanssakäymisessä; olla tekemisissä. Ilmaus

4 Olen muuttanut kirjainten päälle merkityt viivat, joilla vanhassa kirjasuomessa on tarkoitettu kyseistä äännettä seuraavaa nasaalia (*n*, *m*), kursivoituiksi kirjaimiksi (vrt. Rapola 1959, 6): *samā* > *saman*.

esiintyy myös vanhassa kirjasuomessa tässä merkityksessä: – – *ia niijn toinen toisens cansa / opisa / sarnois ia weisuia yctyydhen pitäisit* (Finno 1583, 12); *ne jotca porttoin cansa yhtyttä pitävät* (Biblia 1642, Siir. 19:2). *Yhtyyys* on siis erotettu uskonnollisen kielen *yhteys*-johdokselta. Juustenin Messussa *yhtyyys* on kuitenkin päässyt apostolisen uskontunnustuksen 'pyhien yhteyttä' vastaavaan tekstiin: *Minä vskon – – pyhäin inhimisten ychtydhen* (1575, 12). Jumalan ykseyteen viittaavaa esimerkkiä ei tästä pitkävokaalisesta variantista ole.

Ominaisuudennimien johdin on ollut alkuaan kantavartalosta riippumatta lyhytvokaalinen *-us, -ys*: *vanhus* : *vanhuen* ~ *vanhuun*⁵ kuten *rikka(h)us*. Murteissa on vielä jäänteitä lyhytvokaalisesta taivutusryhmästä, ja selvästi siihen kuuluvia muotoja on myös vanhassa kirjasuomessa, varsinkin 1500- ja 1600-luvun teksteissä: *cochtuella, totuuns* (< *totuens*). (Rapola 1965, 167–168; Rapola 1966, 154–160.) Juustenin Messussa on joistakin ominaisuudennimistä tällaisia muotoja, kuten *hänen swren käsittämätömän laupiunsa* [laupiunsa] *tädhen, sinun hywyes* [hyvyes] *cautta* (1575, 4, 137).⁶ Messun kolminaisuudenpäivän rukouksessa on myös muoto (*yhdys* :) *yhtyen* Jumalan persoonien ykseydestä:

- (6) – – että me tunnusta taidhamme / sinun oleuan personis polesta / totisen colminaisuuden ia cuitengin Jumalisesa olemisesa ydhen oijk[i]an **ychtyen** (Juusten 1575, 100)

Yhteydellä on siis vanhassa kirjasuomessa ollut useampia variantteja, ja niiden käyttö on vaihdellut jonkin verran merkityksen ja kontekstin mukaan. Uskonnollisessa kontekstissä *yhteys*-variantti on ollut lähes yksinomainen. 'Jumalan ykseyden' lisäksi kirkolliseen kieleen on kuulunut apostolisessa uskontunnustuksessa mainittu *pyhien yhteys*, josta edellä oli Juustenin esimerkki *pyhäin inhimisten yhtyyys*.⁷ Sorolaisen katekismuksessa 1614 on jo *pyhäin inhimisten yhteys* (VKSA). Myös Uudessa testamentissa on useita kohtia, joissa puhutaan uskovien keskinäisestä yhteydestä ja yhteydestä Kristukseen tai Kristuksen ruumiiseen ja vereen. Näissä konteksteissa on ollut *osallisuus* (Agr. *osaliseus*) tai *yhteys* (kreikan *koinōnia* 'yhteys, osallisuus' < *koinos* 'yhteinen, yleinen'; Novum 5:2536, 2533). 1700-luvun saarnoissa on käytetty *yhteyden* synonyymina myös *yhdistystä*, esimerkiksi

5 Ominaisuudennimet kuuluvat äännehistoriallisissa käsittelyssä *t:n* suffiksaaliin astevaihteluun, eli painottoman tavun jälkeinen *t:n* heikko vastine on kadonnut, painollisen jälkeinen *t* säilynyt: *vanhus* : **vanhuδe* > *vanhue*- (> *vanhuu*-), vrt. *rikkahus* : *rikkahute*-. Johdin *-uus, -yys* on abstrahoitu pitkävokaalisesta taivutusvartalosta (*vanhuu*-), ja eri tyyppien taivutus on yhdenmukaistunut analogisesti. *Rikkautena* ja *rikkauten* (murt. *rikkauren, rikkauven* ym.) ovat odotuksenmukaisia äänneasuja; umpitavussa *t* on vain heikentynyt radikaalin astevaihtelun sääntöjen mukaan. (Ks. esim. Hakulinen 1979, 144–145.)

6 Muotojen tulkinnassa on otettava huomioon se, että vanhassa kirjasuomessa merkittiin jälkitavujen pitkät vokaalit yleensä yhdellä kirjaimella, osin siksi että lounaismurteissa ne ovat lyhentyneitä. Ominaisuudennimissä on joskus kahtakin kirjainta (*pahuus, hulluus*). Myös yhdellä kirjaimella merkityt *d(h)*:lliset muodot (*d = δ*) ovat pitkävokaalisia (*yhtyyden*), sillä suffiksaalin astevaihtelun mukainen alkuperäinen dentaalispirantti ei ole näissä tapauksissa ollut enää säilyneenä (**yhtyden*). *d:tön* muoto *yhtyen* (Juusten, esimerkki 6) on sen sijaan odotuksenmukainen; siinä painottoman tavun jälkeinen spirantti on kadonnut alkuperäisen lyhyen vokaalin jäljestä: **yhtyden* > *yhtyen*.

7 Juustenia vanhemmissa teksteissä on 'osallisuutta' tarkoittava *pyhäin osanottamus* (: *osanottamisen*, lat. *communio*): [Minä uskon] *pyhein osanottamisen* (VKK, UpsKk-75; samoin Westh ja Agricola).

yhdistys *Jeesuksen kanssa* 'yhteys Jeesukseen'. Wegelius on Postillassaan selventänyt *yhteyden* merkitystä toisinaan paratagmalla *yhteys ja yhdistys: se hengellinen ja autuaallinen yhteys ja yhdistys joca täällä on ollut JEsuxen ja sen uscowaisen wälillä*. (VKSA s.v. *yhteys*.) Sanojen vaihtelun taustalla ovat muiden kielten monimuotoiset vastineet, joilla on eroteltu teologisia lähimerkityksiä, esimerkiksi latinassa *unio* 'ykseys, yhteys, yhtyminen, yhtymys', *unitas* 'ykseys', *unitio* 'yhtyminen, yhdistyminen'; *communio* 'yhteys', *communicatio* mm. 'yhteys, yhteisöllisyys' (Teinonen 1999).

2.2. Ykseys

Nykykielessä yhteyden merkityksissä painottuvat *Kielitoimiston sanakirjan* mukaan muun muassa kontakti ja vuorovaikutus, yhteenkuuluvuus tai riippuvuussuhde sekä kokonaisuus, jonka osasta puhutaan (esim. *olla yhteydessä, syy-yhteys, tekstiyhteys*). Viimeisenä, harvinaisena merkityksenä mainitaan 'kokonaisuus, ykseys'. Tähän merkitykseen *yhteyden* tilalle onkin tullut käyttöön uudempi johdos *ykseys*, jonka sanakirja määrittelee seuraavasti: (1) se että jtk t. jk on (vain) yksi; ainutkertaisuus; (2) osista koostuva kiinteä kokonaisuus, yhteenliittymä. (KS 2017 s.v. *yhteys, ykseys*.) *Nyky-suomen sanakirjassa* sanalle ei ole selitettä, vaan se määritellään vain *moneuden* vastakohtaksi. *Ykseys* on selvästi oppitekoinen, siis tietoisesti muodostettu johdos, eikä sitä tunneta murteissa (SMSA). Se ei noudata alkuperäisiä äännesuhteita, sillä *yksi*-paradigman muodoissa ja johdoksissa on vain *i:n* edellä *ks*, muiden vokaalien edellä *ht*⁸. Vaihtelu näkyy esimerkiksi adjektiivijohdoksista *yhtenäinen, yhteinen* ja *yksinäinen, yksityinen*. Nykykielen uudissanoissa äännesuhteet eivät kuitenkaan vastaa enää alkuperäistä jakaumaa. Mauno Kosken mukaan (1979, 20) allomorfi *yhte* ja *yksi* distribuutio on muuttunut semanttisehtoiseksi eli sitä määrittää sanan merkitys: allomorfi *yhte* viittaa yhteenkuuluvuuteen ja kollektiivisuuteen, *yksi* numeerisuuteen (*yhtenäinen/yksinäinen, yhtiö/yksiö, yhtälö/yksilö*). Kolminaisuusopillisessa merkityksessä *ykseys* korostaa siis numeerisuutta yhteenkuuluvuuden sijasta: kolmipersonaisuus ei tarkoita kolmea Jumalaa vaan yhtä.

Ykseys-johdoksen ensiesiintymä kirjasuomessa on Anders Lizeliuksen uudistamassa *Bibliassa* 1758, ja tästä se on päässyt Gananderin sanakirjaan (1786–1787; ks. Hormia 1961, 229). Mainittu raamatunpainos sisältää Kaarle XII:n Raamatun mukaiset aakkoselliset rekisterit, jotka kuuluvat myös vuoden 1776 *Bibliaan* (Puukko 1946, 212, 431). Rekistereissä selitetään kristinopin keskeisiä käsitteitä, ja *ykseyttä* käytetään Kristuksen persoonasta:

8 *Yksi* ja *kaksi* kuuluvat sanoihin, joissa on alun perin ollut *kt*-yhtymä. Tässä tapahtuneet muutokset ovat vieneet toisaalta *ht*:lliseen (*kt > ht*), toisaalta *ks*:lliseen vartaloon (*kt > ks i:n* edellä, vrt. *ti > si*). *ht* on puolestaan mukautunut analogisesti astevaihteluun. Samankaltaisia sanavartaloita on vähän, ja esimerkiksi niihin kuulunut *laksi* on siirtynyt kokonaan *ht*-sanoihin (*lahti*). *Ynnä*, jota vanhassa kirjasuomessa on käytetty yleisesti, on *yksi*-numeraalin konsonanttivartaloinen essiivi (< *yk[t]-nä*), ja sen merkitys on alkuaan ollut 'yhdessä jnk kanssa, mukana'. (Hakulinen 1979, 53, 56, 75, 391.)

- (7) – – waan Jumala ja ihminen Christuxesa on ynnä [’yhdessä, yhtenä’] yxi persona, josa nyt on caxi erinäistä luondoa: joka selvästi sijtä osottaa taitan, että Raamattu juurtajaxain ja usiasti opetta ja puhu Christuxen personan **yxeydestä** – – Tämä yhdistys ei ole olollinen [’olemuksellinen’] jonga caldainen Pyhän Colmiyhteyden personain wälillä on – – (Biblia 1758, rekisteri I s.v. *Christus Jesus*)

Aiemmassa kirjallisuudessa on puhuttu Kristuksen *persoonan yhteydestä* tai *persoonallisesta yhteydestä*; ilmauksista on runsaasti esimerkkejä Sorolaisen Postillassa (esim. 1621, 47, 201 ja 1625, 176, 810). *Ykseyden* ensimmäinen käyttö kirjasuomessa liittyy siis kaksiluonto-oppiin. Tälle kahtalaisuudelle tai kaksinaisuudelle ei ole syntynyt omaa ilmausta, mutta siitä saatetaan teologisessa kielessä käyttää *ykseyden* mallin mukaan muodostettua johdosta *kakseus* (esim. af Hällström ym. 2005, 120).

Gananderin sanakirjassa *ykseydellä* on samat selitteet kuin yhteydellä: ’enhet’, ’unitas’. Lönnrot (1866–1880) on sen sijaan lisännyt *ykseydelle* numeerisen merkityksen: ’egenskap af en l. ett, enhet, endragt, likhet’. 1800-luvun kirjasuomessa *ykseydestä* on tullut erikoisalojen termi, jota on käytetty psykologian ja kasvatustieteen erikoissanastossa. Valfrid Vaseenius on 1900-luvun alussa (1910, 75) pohtinut ”henkítieteiden” ammattisanoja suomentamisen näkökulmasta ja todennut, että ”*Enhet* on kai *ykseys* ja sen vastakohta *moninaisuus* [vrt. nyk. *moneus*]”, kun taas ”*Sammanhang* on kai *yhteys*”. Nykyäänkin *ykseys* kuuluu muun muassa filosofisten ja uskonnollisten suuntausten ja mystiikan erikoissanastoon.

Kirkolliseen kieleen *ykseys* on omaksuttu ainakin kahdessa merkityksessä: *kirkon ykseys*, *Jumalan ykseys*. Edellinen ilmaus liittyy kristittyjen yhteyteen ja ekumeniaan (esim. käsikirjan rukousteema *Kirkon ykseys*; KK 1968, 108). *Ykseydellä* on tässä merkityksessä kaksi esiintymää myös nykyisessä raamatunkäännöksessä (1992): Ef. 4 (otsikko) *Kristuksen kirkon ykseys*; Ef. 4:3 *Pyrkikää rauhan sitein säilyttämään Hengen luoma ykseys* (< 1938 *yhteys*). Sananvalinta perustuu kreikankielisen alkutekstin originaaliin *henotēs* ’ykseys, yhteys’, joka esiintyy Uudessa testamentissa vain kahdesti (Ef. 4:3, 13). Muualla *yhteyden* originaalina on *koinōnia*. (Novum 5:1601, 2536.) Jumalan ’ykseys’ on puolestaan otettu uusimpiin kirkollisiin kirjoihin. Se esiintyy Athanasioksen uskontunnustuksen nykykäännöksissä (esim. 8) sekä joskus rukousten loppuformuloissa (esim. 9). Pitkiä loppudoksologioita on kirkkokäsikirjan rukouksista kuitenkin karsittu tai muotoiltu uudestaan.

- (8) [Athanasioksen uskontunnustus] näin on siis palvottava – – kolminaisuutta joka on yksi, ja **ykseyttä** joka on kolminaisuus. (Luterilaiset tunnustuskirjat)
- (9) [Päivän rukous] Poikasi Jeesuksen Kristuksen, meidän Herramme kautta, joka sinun kanssasi elää ja hallitsee Pyhän Hengen **ykseydessä** tosi Jumalana iankaikkisesta iankaikkiseen. (KK 1999, 68)

Vanhimmassa kirjasuomessa on joitakin esimerkkejä, joista näkyy, että *yhteydelle* on tavoiteltu jo varhain vastinetta, joka kuvaisi selvemmin ’ykseyttä’: *kolmiyhteys* on eräissä kirkollisissa kirjoissa ilmaistu *yksyys*-johdoksella. Käsittelen tätä ’kolmen ykseyttä’ tarkoittavaa yhdyssanaa luvussa 4.

2.3. Muita ykseyden ilmaisuaineita

Yhteys-sanan rinnalla ei ole ollut Jumalan ykseyttä tarkoittavaa selvää adjektiivivastinetta, vaan vastineeksi voi ajatella itse kantasanana, siis numeraalin *ykäsi*. Vanhimmassa kirjasuomessa on käytetty tässä funktiossa joskus *kolminaiseen* rinnastuvaa *nAinen*-johdosta *yksinäinen* (esim. 10–12). Agricolalla on myös kerran vastaava ominaisuudennimijohdos *yksinäisyys* (esim. 13).

- (10) Hyuesti siugnattu olkon se pyhe colminainen ia mös erittämätöin [ˈjakamatonˈ] **yxinäinen** Jumala (Westh 1540-I; VKK, Westh-192)
- (11) O colminainen ja **yxineinen** Jumala / O caikiwaldias Jumala (Agricola 1544; MAT I, 546)
- (12) – – että me ti[e]däm sen oikian Jumalan olevan **yxinäisen** sijnä Jumalises olemises, ia colminaisen personis – – (Alastaroensis 1634, suom. < Rothovius; VKSA s.v. *yksinäinen*)
- (13) Caiketin [ˈnimenomaan, ennen kaikkeaˈ] ombi colmeus sijne **yxineijsudhes** / Ja **yxineijsus** colmeudhes cumartapa (Agricola 1544; MAT I, 859)

Yksinäinen on alkuaan peräisin murteista (muodostuksesta tarkemmin luvussa 5.2). Vanhassa kirjasuomessa adjektiivi on tarkoittanut myös 'yhtäläistä', 'yhtä ja samaa', 'erilistä' ja 'yksityistä' (VKSA), ja lisäksi sillä on ollut merkitys 'yksi ainoa': *yksinäinen pelastus, armon valo, voima, turva, kehoitus* (Björqvist, VKK). 'Ainoan' merkitys tunnetaan murteissakin (SMSA). Sama tulkinta sopii *yksinäiseen* eli 'ainoan, aintukertaiseen' *Jumalaan*, mutta edellä olevien sitaattien konteksteissa on kyse kolminaisuudesta eli 'jakamatomasta, yhdestä kokonaisuudesta'⁹.

Ykseyteen viittaa vanhimmissa teksteissä joskus ominaisuudennimi *yksi(n)kertaisuus*. Se esiintyy Agricolan teoksissa kahdesti, ja lisäksi se on säilynyt Finnon virsikirjan virressä ja sen myöhemmissä versioissa 1700-luvun alkuun:

- (14) O totinen / corckein / ja ijancaikinen **yxikerdhaijsus** / Ise / ia poica / ja pyhe hengi (Agricola 1544; MAT I, 546)
- (15) Sinull pyhä colminaisuus Ja wahua **yxikerdasus** (Finno 1583, 158; samoin Hemminki 1605 ja VK 1701, VKK)

Yksikertaisuus on yhdyssanavastine kolminaisuutta tarkoittavalle *kolmi(n)kertaisuudelle* (ks. lukua 3.2). Aineistossa ei ole kuitenkaan vastaavaa adjektiivia, joten substantiivijohdos nimeää vain 'ykseyden' käsitteen.

⁹ 'Jakamattomuuden' käsite kuuluu kolminaisuusoppiin ja kaksiluonto-oppiin. Tertullianuksen mukaan Jumalan kolminaisuudessa ei ole kyse jakautumisesta vaan jäsentymisestä, ja Khalkedonin kirkolliskokouksen (451) lausuman mukaan Kristus tunnetaan kahdessa luonnossa "sekoittamatta, muuttamatta, erottamatta ja jakamatta" (Pihkala 1992, 117, 176; af Hällström ym. 2005, 144). Vanhassa kirjasuomessa on kolminaisuuden yhteydessä käytetty ilmauksia *erittämätön, eriämätön, erkanematon, erottamaton ja jakamaton* (VKS 1-2).

3. 'Kolmeutta' tarkoittavat johdokset ja yhdyssanat

3.1. Kolminainen ja kolminaisuus

Jumalan persoonien kolmeutta tarkoittavista nomineista ovat säilyneet kirjasuomen alkuvaiheista nykyiseen kirkolliseen kieleen vain *kolminainen* ja sen ominaisuudennimijohdos *kolminaisuus*. Aivan kuten *yksinäinen* myös *kolminainen* on peräisin murteista, ja sen merkitys on 'kolminkertainen, kolmenlainen, kolmiosainen'. Vanhassa kirjasuomessa sanalla on myös *e*-llinen äännevariantti *kolmenainen*, runomittaisissa teksteissä sisäheittoinen *kolmnainen* (VKS 2 s.v. *kolminainen*). *Kolminainen* esiintyy sekä Agricolan teksteissä että Westhin tekstissä (ks. esimerkkiä 10), eli sitä on käytetty ilmeisesti jo ennen Agricolaa (toisin Jussila 1998).

- (16) **Colminaijsen** Jumalan peiuelle ['kolminaisuudenpäivänä'] rucous Anen ['ehtoollisen'] ielken (Agricola 1544, rukousotsikko; MAT I, 599)
- (17) MAariia neidzyinen nuoruinen / Armon **colminaisen Colmnaiseid** On saanut (Hemminki 1616; VKK, Hemm1616-1)
- (18) – – nimittäin / Jehovah Essentiator, aina olewainen Jumala / yxi olemises / **colminainen** Personais (Laurentius Petri 1644; VKK, LPet1644a-C4a)

Kolminainen on vanhassa kirjasuomessa suhteellisen harvinainen, ja osa sen esiintymistä on ei-uskonnollisessa käytössä, kuten *kolminainen vala, opetus; kolminaiset lahjat, vaatteet*. Ganander luettelee sanakirjassaan samassa artikkelissa peräkkäin hakusanat *kolminkertainen, kolmikertainen, kolminainen*, ja esimerkeissä ne on käännetty ruotsiksi sanoilla *trefallig, tredubbel* ja *treggehanda*. Nykysuomen sanakirja mainitsee *kolminaisesta* muun muassa esimerkit *Rangaistuksen tarkoitus on k[olminainen]* ja *Jumalan k[olminainen] persoona*. Kielitoimiston sanakirjassa on vain selite 'kolmijakoinen, kolmenlainen' ja esimerkki *kolminainen* [= kolmipersonainen] *Jumala*.

Kolminaisuus-johdoksen ensiesiintymän on todettu olevan peräisin Agricolan Rukouskirjasta 1544 (Jussila 1998). Aineistoni mukaan se yleistyy pian Agricolan jälkeen myös Jumalan epiteetiksi (*Pyhä Kolminaisuus*):

- (19) Jolla ainoalle Jumalalle **Colminaisudhes** / olcon caiki kijtos / Cunnia / ia ylistos (Agricola 1551, Psalttarin esipuhe; MAT III, 208)
- (20) Warielkohon minun se mittamatoin **colminaijsuus** (Agricola 1544; MAT I, 673)
- (21) Nijn mös nyt tänäpäiwänä pitä saarnattaman sijtä P. **Colminaisudesta** / Isästä / Poiasta ia P. Hengestä (Sorolainen 1625, 13)
- (22) HERran se on / pyhän **Colminaisuden** (Biblia 1642, Jes. 6:1 jälkiselitys)

Ominaisuudennimi *kolminaisuus* on säilynyt adjektiivia paremmin Jumalan kolmeutta kuvaavana ilmauksena, ja sen asemaa vahvistavat monipuolisemmat käyttötavat. Jumalaa tarkoittava *Pyhä Kolminaisuus* vakiintuu Agricolan jälkeen myös kolminaisuudenpäivän

nimitykseen. Kyseisen pyhäpäivän rukousotsikot ovat ensimmäisissä kirkollisissa kirjoissa vielä latinankielisiä, Agricolan Rukouskirjassa *In festo Sancte Trinitatis or[atio]* (MAT I, 414) ja Juusten Messussa *Dominica Trinitatis Collecta* (Juusten 1575, 100). Suomeksi Agricolalla on vielä adjektiivimääritteinen ilmaus *kolminaisen Jumalan päivä* (esimerkki 16), mutta Sorolaisen *Postillassa* on jo kiinteämpi sanaliitto *Pyhän Kolminaisuuden Sunnuntai* (1625, 12) ja vuoden 1642 *Biblian* Evankeliumi- ja epistolatekstien rekisterissä *Pyhän Kolminaisuuden Päivä*. Appellatiivinen yhdyssana *kolminaisuudenpäivä* yleistyy vasta 1800-luvulla (ks. lukua 6).

3.2. Muita kolmeuden ilmaisukeinoja

Kolminaisesta ja *kolminaisuudesta* on Agricolan teksteissä vain muutamia esiintymiä. Näiden johdosten rinnalla hän käyttää joskus muitakin Jumalan kolmeuteen viittaavia ilmauksia. Rukouskirjassa esiintyvät adjektiivit *kolmikertainen* ja *kolminiminen* (~ *kolmeniminen*) sekä ominaisuudennimet *kolmeus*, *kolmikertaisuus* ja *kolminimisyys*. *Kolmikertainen* ja *kolmikertaisuus* esiintyvät Agricolan Rukouskirjassa kumpikin kerran mutta eri rukouksissa (esimerkit 23–24). Ominaisuudennimijohdos kuuluu samaan kontekstiin kuin aiemmin esitelty *yksikertaisuus* (esimerkit 14 ja 24).

(23) Sinua **colmikerdainen** Jumala / caiki henget kijtteuet (MAT I, 361)

(24) O autuas / hyuestisiugnattu / ia cunnialinen **colmikerdhaijsus** (MAT I, 546)

Kertainen-loppuiset numeraalialkuiset yhdyssanat ovat tuttuja myös murteista, joissa niillä on konkreettinen merkitys, esimerkiksi langasta (SMS 2012 s.v. *kertainen*). Vanhimmassa kirjasuomessa niiden määriteosa on usein *n:tön* (*yksi-*, *kaksi-*, *kolmi-*; VKS 2 s.v. *kertainen*; Hakulinen 1969, 190). *Kolmikertaista* on käytetty *kolminaisen* tapaan myös ei-uskonnollisissa konteksteissa (VKS 2), mutta kirkollisen kielen *kolmikertainen* ja *kolmikertaisuus* ovat merkityslainoja ruotsista ja saksasta. Latinan sanat *trinus* ja *trinitas* on käännetty keskiajan ruotsissa yhdyssanoiksi *thräfalder* 'kolminkertainen' ja *thräfal-doghet* (~ *thräfaldelikhet*) eli nyky muodossa *trefaldig* ja *trefaldighet*. Sanoista on tietoja jo 1300-luvulta. Saksassa niitä vastaavat *dreifaltig* ja *Dreifaltigkeit*. (Thors 1957, 422–423; SAOB s.v. *trefaldig*, *trefaldighet*; Duden 7 s.v. *drei*.)

Adjektiivi *kolmi-* tai *kolmeniminen* esiintyy kolmessa Rukouskirjan rukouksessa yhteensä viidesti, ominaisuudennimi *kolminimisyys* kerran:

(25) CAikiwaldias / ijancaikinen Jumala / ioca meille sinun paluelioijlles / totisen wscon tunustoxes / annoit sinun ijancaikisen **colmenimisen** Jumaludhes cunnian tuta (Kolminaisuudenpäivän rukous; MAT I, 414)

(26) Kijtossana Pyhelle ia eriemettomelle / **colminimiselle** Jumalalle. Sinua mine kijten / O corckein / pyhin / ia erkanematoin **colminiminen** Jumala / minun loomisen hyuentegosta (Rukouksen otsikko ja alku; MAT I, 495)

(27) Colmas wscon tunnustus / sen pyhen pijspan Athanasiusen / ionga hen Arrianein ['areiolaisten'] Eriseurajsten watan cokonpani / Jumalan

Colminimisudhesta (Athanasioksen uskontunnustuksen otsikko; MAT I, 856)

Nimellä on Raamatun kielessä syvempi ja abstraktimpi merkitys kuin nykyään, sillä se ilmentää jo Vanhassa testamentissa kantajansa persoonallisuutta (Palva 2006 s.v. *nimi*). Ilmaukset *Jumalan nimi*, *Herran nimi* ja *Jeesuksen nimi* esiintyvät Raamatussa yleisesti pelkän erisnimen sijasta. Niistä on syntynyt useita kiinteitä kollokaatioita, joita käytetään muussakin kirkollisessa kielessä: *kiittää, ylistää, julistaa, huutaa avuksi Jumalan tai Herran nimeä*; (Herran) *nimen kunnia, kunniaksi, kunnian tähden; Jeesuksen (Kristuksen) nimessä, nimeen*. Agricolan teoksissa *nimellä* on useita satoja esiintymiä (IA). 'Kolminimisyyden' käsitteellä on siis Agricolan rukouksissa abstrakti raamatullinen merkitys, ja se vastaa oikeastaan kolmipersonaisuutta. Vaikka *kolminimisen* ja *kolminimisyyden* yhteydessä ei mainita persoonien nimiä, sanoilla on selvä kytkös uustestamentilliseen ilmaukseen *Isän, Pojan ja Pyhän Hengen nimeen* (Matt. 28:19).

Kolmikertainen ja *kolminiminen* sekä niistä muodostetut ominaisuudennimet kuuluvat kolminaisuusopillisessa merkityksessään vain Agricolan teksteihin. Agricola on myös *kolmeus*-johdoksen ainoa käyttäjä; tämä sana esiintyy Rukouskirjassa Athanasioksen uskontunnustuksessa. (VKS 2, VKK.)

- (28) Ja tesse [Isän, Pojan ja Pyhän Hengen] **Colmeudhes** eijmiten ennen ole eli ielkijn - -. Joca sijs tachtu autuas olla / nijn henen pite **Colmeudhesta** tundeman. (MAT I, 859)

Kolmeus on mitä ilmeisimmin Agricolan oma luomus, sillä sitä ei ole murteissa eikä sitä mainita eri-ikäisissä kirjakielen sanakirjoissa (Ganander, Lönnrot, NS, KS). Sen nykykäytöstä saa internethaulla kuitenkin esiin useita uskonnollisia ja ei-uskonnollisia käyttökonteksteja (www.google.fi). *Kolmeus*-johdos on tavallaan siis luotu uudestaan. Sanaa on käytetty viimeaikaisessa teologisessa kirjallisuudessa myös yleisilmauksena Jumalan kolminaisuudesta (esim. Mäkelä 2011, 161). Yleiskäsitteelle 'että jotakin on kolme' on selvästi ollut tarvetta, ja *kolme*-numeraalista on helppo muodostaa ominaisuudennimijohdos.

4. 'Kolmen ykseyttä' tarkoittavat yhdyssanat

Ykseyden ja kolmeuden lisäksi Jumalan kolminaisuutta on eri kielissä ilmaistu yhdyssanoilla, joiden merkitys on 'yhden kolmeus, yksi kolmena' tai 'kolmen ykseys, kolme yhdessä'. Nykyisessä kirkollisessa kielessä näitä vastaavat *kolmiyhteys* ja *kolmiyhäinen*. Sanat ovat tulleet kirjasuomeen vasta 1700-luvulla, ja ne ovat aluksi olleet *kolme-* tai *kolm-*alkuisia (VKK 2, Jussila 1998). Ne ovat sanatarkkoja käännöslainoja ruotsin ja saksan 'kolminaisuutta' tarkoittavista sanoista *treenighet*, *treenig* ja *Dreieinigheit*, *dreieinig*. Nämä ovat molemmissa kielissä myöhäisempiä kuin aiemmin mainitut *faldig(het)*- ja *faltig(keit)*-loppuiset yhdyssanat (luku 3.2). Ruotsinkielisistä vastineista on tietoja vasta 1600-luvulta (SAOB).

Suomenkielinen ominaisuudennimijohdos *kolmiyhteys* esiintyy ensimmäisen kerän vuoden 1701 virsikirjassa (*colmyhteys*, esimerkki 29), ja yhdysadjektiivista on vanhin

tieto Jusleniuksen sanakirjassa 1745 (*colmyhteinen* 'unitrinus, treenig'). Jusleniuksen ja Gananderin sanakirjoissa *kolmiyhteinen* ja *kolmiyhteys* on selitetty ruotsiksi sanoilla *treenig*, *treenighet*, kun taas *kolminaisen* ja *kolminaisuuden* selitteissä ovat vastineina *trefallig* ja *trefallighet*. *Kolmiyhteyttä* on käytetty alusta lähtien Jumalan epiteettinä samaan tapaan kuin (*Pyhää*) *Kolminaisuutta* (esimerkit 30–32).

- (29) Ain ylistett **Colmyhteys** / Sä taritzet mull autuun myös (VK 1701; VKK, WK1701-191:5-223)
- (30) kuinga usko teke meitä sen Pyhän **Colmeyhteiden** templixi ja asunsiaxi (Elgfooth 1768, suom. < Fresenius; VKK, Elgf1768-7)
- (31) sen cuolemattoman ja **Colmeyhteisen** Jumalan / Isän / Pojan ja Pyhän Hengen Nimeen (Laihiander 1768; VKK, Laih1768-2)
- (32) koko Pyhä[n] **Kolmeyhteisen** Jumalan suuret hyvät työt (Björkqvist 1801; VKK, UskHarj1801a-113)

Ensiesiintymien ajankohdista voi päätellä, että *kolmiyhteys* on vanhempi. Ikäjärjestys on sama kuin ruotsin kielessä, jossa substantiivista on maininta 1640-luvulta, adjektiivista 1680-luvulta (SAOB s.v. *treenighet*, *treenig*). Sanojen edus- eli perusosilla *yhteys* ja *yhtenäinen* ei ole kuitenkaan keskinäistä johtosuhdetta kuten *kolminaisella* ja *kolminaisuudella*, vaan ainoastaan korrelaatiosuhte. *Kolmiyhteinen* ei myöskään vastaa semanttisesti adjektiivia *yhteinen* (vanhassa kirjasuomessa myös 'yleinen, tavallinen'; Rapola 1959, 204). Yhdysadjektiivista on 1800-luvulla johdettu vielä ominaisuudennimi *kolmiyhteisyys* (esim. Lönnrot *kolmi-yhteisyys* 'treenighet'). Uusi johdos korostaa selvemmin Jumalan ominaisuutta, ja se myös rinnastuu symmetrisemmin *kolminaisuus*-johdokseen.

'Kolmen ykseydellä' on ollut jo 1500- ja 1600-luvulla muitakin ilmauksia, eli käsite ei ole uusi. Agricolan Rukouskirjan yhdessä rukouksessa esiintyvät sanat *yksikolminainen* ja *yksikolminaisuus*, jotka vastaavat osiensa puolesta tarkoin latinan yhdyssanoja *unitrinus* ja *unitrinitas*. Sanat kuuluvat kuitenkin rukoukseen, joka on käännetty saksankielisestä rukouskirjasta (1537). Alkutekstissä on kaikissa tapauksissa substantiivi *Treyeynigkeyt* (~ *-eynigkeit*). (Gummerus 1955, 444–445.)

- (33) **Ydhestkolminaijsest** Jumalasta sangen ialo Rucous cosca Inhiminen Amulla nouse rucoeldaua [otsikko]. - - O sine caikein pohiatoin wijsaus / sine caikein pyhin / ylenpaldinen herraus / sen **ydhenkolminaijsen** Jumaludhen neuuo - - Sihen minua auttakoon / se pyhe **yxicolminaijsuus** / AMEN [rukouksen loppu]. (MAT I, 665–666)

1500- ja 1600-luvun teksteissä on Agricolan jälkeen toinenkin kolmen ykseyttä kuvaava yhdyssanamuodoste: *kolm(i)yksyys*. Se esiintyy muun muassa Finnon ja Hemmingin virsikirjoissa, ja kaikissa tapauksissa sen alkuosa on loppuheittoinen. Tätäkin sanaa on käytetty erisnimenä Jumalasta:

- (34) Pyhäst **colmyxydhest** [virren otsikko] (Finno 1583, 114)

- (35) Klittäkätt colmee personat **Colmyxydhen** – – Kiitett Pyhä **ColmYxyys**; Casvost casvoon cadzovat **ColmYxytt** yliaicaa [’aina’] (Hemminki 1616; VKK, Hemm1616-59, 83)
- (36) idze Jumalalda **Colmyxydeldä** (Biblia 1642, 1. Kor. 15:24 jälkiselitys)
- (37) Corckiasti ylistetyn **Colmyxyden** / Isän Jumalan / Pojan / ja P. Hengen Nimen (Favorinus 1665; VKK, Fav1665-A1a)

Yhdyssana *kolmyksyys* on muodostettu samalla tavalla kuin *kolm(i)yhteys*. Monikäyttöisen *yhteyden* sijasta on kuitenkin tavoiteltu selvästi johdosta, joka vastaisi tarkemmin numeraalista ykseyttä. Johdos on eräänlainen kontaminaatio, sillä se vastaa vokaalistoltaan murteiden *yhtyys*-asua. Sitä voi hyvin luonnehtia tekosanaksi, sillä murteissa ei ole ks:llisiä *yksi*-kantaisia (*y*)ys-johdoksia. Gananderin sanakirjassa *kolmyksyyttä* ei ole, mutta hakusanoissa on samassa artikkelissa luettelo *kolmyhteinen* l. *kolmiyhteinen* l. *kolmyxynen* ’treenig, unitrinus’. Mainitun sana-artikkelin esimerkki *uskons andaa tjetää kolmyxydestä Jumalasta* viittaisi kuitenkin siihen, että perusmuoto on abstrahoitu aiemmasta käytöstä virheellisesti adjektiiviksi (vrt. appositiorakenne *Jumalalda Colmyxydeltä*, esimerkki 36).

Kirkolliseen kieleen vakiintunut *kolmiyhteys* on kyseenalaistettu aivan viime vuosikymmeninä. *Yhteys*-sanan ei ole enää katsottu sopivan ilmaukseen, joka tarkoittaa kolmipersonaisen Jumalan ykseyttä. Koska *yhteyttä* myöhäisempää uudissanaa *ykseys* on alettu käyttää myös Jumalasta, *kolmiyhteys* on saatettu korvattu *kolmiykseydellä*, esimerkiksi ”Kolmiykseydessä voidaan tehdä ero persoonien ja olemuksen välillä – –” (Mäkelä 2011, 168). Myös *kolmiykseyttä* vastaava adjektiivi on joskus vaihdettu analogisesti muotoon *kolmiykseinen*, esimerkiksi ”Pietarin ensimmäisessä kirjeessä tärkeitä teemoja ovat – – kolmiykseinen Jumala, Kristus ja Pyhä Henki – –” (Raamattu ajassamme). *Yksi*-sanan *inen*-loppuiset johdokset ovat odotuksenmukaisten äännesuhteiden perusteella muotoa *yhteinen* (< *yhtehinen*) ja *yksinen* (vrt. *kahteinen*, *kaksinen*). Sen sijaan *ykseinen*-adjektiivi on aineistojeni perusteella tuntematon sekä murteissa että vanhassa kirjasuomessa ja nykykielessä. Sillä ei ole suoraa johtosuhdetta *ykseys*-substantiiviin, joten se on semanttisesti läpinäkymätön.¹⁰

Kolmiykseyttä ei ole nykyisessä evankelisluterilaisen kirkon käsikirjassa eikä myöskään *Kielitoimiston sanakirjassa* (2017). Internethaulla siitä saa kuitenkin runsaasti esimerkkejä, ja se mainitaan jo joissakin verkkosanakirjoissa. Se on päässyt myös kolminaisuudenpäivän nimeen: *Pyhän Kolmiykseyden päivä* (Suomen Tunnustuksellinen Luterilainen

10 *Yksinen*-adjektiivia ei ole nykykielessä, mutta se tunnetaan murteista, lähinnä adverbikiteytymissä *yksisellään*, *yksisillään* ’yhdellä vaatekerralla’ (SMSA). *Kahteinen* on vanha kudontatermi (SMS 2012). *Kaksista* käytetään nykyäänkin samalla tavalla kuin murteissa, siis kielteisissä lauseissa (’kehuttava, hyvä, häävi’; SMS 2012, KS 2017). Merkityksen ja rakenteen kannalta luontevin adjektiivivastine *kolmiykseydelle* olisi ehkä *kolmiykseydellinen*. *Ykseydellinen* kuuluu nykykielessä samankaltaisiin filosofis-uskonnollisiin konteksteihin kuin *ykseys*, esim. *ykseydellinen olemus*, *maailmankuva*. Siitä on esimerkkejä jo 1800-luvulta: Ahlman on käyttänyt sanaa kasvatustieteen oppikirjasuomennoksessaan 1871 (*ykseydellinen* ’enhetlig’; VNK, Kasvatus1871-361).

Kirkko). *Kolmiykseisestä* internethaku tuottaa sen sijaan melko vähän tuloksia, ja vielä harvinaisempi on tästä muodostettu johdos *kolmiykseisyys* (www.google.fi). Leksikaalis-
tunut, muodoltaan ja merkitykseltään kiteytynyt ja vuosisataisessa käytössä vakiintunut
kolmiyhteys on yksiselitteinen erikoiskielen termi, siis ammatti- tai oppisana. Yksi termiy-
den kriteeri on sen tarkka, kontekstista riippumaton määrittely (Haarala 1981, 11, 15–16).
Erikoistermeissä ei yhdyssanoja voi purkaa enää osiin eikä tulkita niiden perusteella, vaan
sanat muodostavat yhden merkityskokonaisuuden (ks. esim. Mielikäinen 2014). *Kolmiyh-*
teyden merkitys on siis *yhteyden* nykymerkityksestä huolimatta ’kolmen ykseys’.

5. Kokoava katsaus kolminaisuusopillisen sanaston kehitykseen

5.1. Ykseyden ja kolmeuden sanasto Agricolan teoksissa

Ykseyden ja kolmeuden sanasto on 1500-luvun kirjasuomessa nykykieleen verrattuna huomattavan runsas. Erityisen suuri sanavalikoima on Agricolan teksteissä, mikä kertoo siitä, ettei kolminaisuuden käsitteelle ollut vakiintuneita ilmauksia. Jo Westhin tekstissä esiintyvät ilmaukset *yhteys*, *yksinäinen* ja *kolminainen*, ja Agricolan teosten ensiesiintymiä ovat ominaisuudennimet *yksinäisyys* ja *kolminaisuus*. Mainittujen sanojen lisäksi Agricola on käyttänyt useita muita ykseyttä, kolmeutta ja kolmen ykseyttä tarkoittavia adjektiiveja ja niiden substantiivijohdoksia. Hänen sanastostaan hahmottuu suhteellisen symmetrinen verkosto, jossa adjektiivit ja niistä johdetut ominaisuudennimet vastaavat rakenteen ja merkitysten puolesta toisiaan. Seuraavasta asetelmasta käyvät ilmi Agricolan käyttämät kolminaisuusopilliset sanat. Asetelmaan on lisätty myös 1500–1600-luvun muissa teksteissä esiintyvä *kolmyksyys*:

’ykseys’	’kolmeus’	’kolmen ykseys’
(yksi :) <i>yhteys</i>	(kolme :) <i>kolmeus</i>	- : <i>kolmyksyys*</i>
<i>yksinäinen</i> : <i>yksinäisyys</i>	<i>kolminainen</i> : <i>kolminaisuus</i>	<i>yksikolminainen</i> : <i>yksikolmi-</i>
- : <i>yksikertaisuus</i>	<i>kolmikertainen</i> : <i>kolmikertaisuus</i>	<i>naisuus</i>
	<i>kolminiminen</i> : <i>kolminimisyys</i>	

* Ei Agricolalla, 1500–1600-l. > 1700-l. *kolmyhteinen* : *kolmyhteys*.

Johdosten *yhteys* ja *kolmeus* vastinpareina voi pitää niiden kantasanoja, siis numeraaleja. *Yksi* ja *kolme* esiintyvätkin usein vanhassa kirjasuomessa niissä konteksteissa, joissa määritellään kolminaisuutta (esimerkit 4, 18). Suurin vaihtelu Agricolan käyttämissä sanoissa kuuluu Rukouskirjaan 1544 ja sen liturgisiin rukouksiin. Rukouskirjan erikoisuutena muiden maiden vastaaviin kirjoihin verrattuna on pidetty sen laajuutta ja sitä, että se sisältää paljon kollehtarukouksia, jotka perustuvat keskiaikaiseen aineistoon. Rukousten päälähteenä on ollut *Missale Aboense* (1488), ja muut lähteet edustavat sekä katolista aikaa että reformaatiokautta. Suomennoksia on paitsi latinasta myös saksasta ja – vähiten – ruotsista. (Gummerus 1955, 99; Heininen 2007, 217–229; Holma 2007, 531.) Agricolan laaja sanavalikoima on erikoinen verrattuna latinasta käännettyjen rukousten

lähtöteksteihin; originaaleja *unitas* ja *trinitas* vastaavat suomennoksissa *yhteyden* ja *kolminaisuuden* lisäksi muun muassa ilmaukset *yksikertaisuus*, *kolmikertainen Jumala*, *kolminiminen Jumala* ja *kolmeniminen jumaluus* (MAT I, 361, 414, 498; Gummerus 1955, 145, 195–196, 276; esimerkit 23, 25, 26). Latinan lisäksi on kuitenkin huomattava muiden lähtökielten mahdollinen vaikutus. Heinisen (2007, 229) mukaan Rukouskirjan käänöksissä on monesti taustalla sekä latinan- että saksankielinen teksti, ja sanojen ruotsin- ja saksankieliset vastineet ovat muutenkin voineet vaikuttaa suomennosten sananvalintoihin.

Kolminaisuussanaston vaihtelua ja siinä tapahtuneita muutoksia havainnollistaa hyvin Athanasioksen uskontunnustus. Agricola on kääntänyt sen Rukouskirjaansa (MAT I, 857–861) Lutherin latinankielisestä rukouskirjasta 1543 (Heininen 2007, 222). Latinankielisessä alkutekstissä esiintyvät sanat *unus*, *tres*, *unitas* ja *trinitas* (Gummerus 1955, 630–634). Suomennoksessa toistuvat numeraalit *yksi* ja *kolme* sekä niistä johdetut *yhteys*, *yksinäisyys* ja *kolmeus*, ja vapaasti muotoillussa otsikossa on lisäksi johdos *kolminimisyys*. (Esimerkit 13, 27, 28.) *Kolmeus* vaihtui uskontunnustuksen seuraavissa suomenkielisissä versioissa *kolminaisuudeksi* (VKS 2 s.v. *kolmeus*). 1900-luvulla uudistetuissa suomennoksissa on käytetty sanoja *ykseys* ja *kolminaisuus* tai *kolmiyhteys* sekä muita numeraalin sisältäviä rakenteita (esimerkki 8).

5.2. Sanaston omat ja vieraat juuret

Agricolan ja koko vanhan kirjasuomen aikaisesta sanastosta näkyy se, että kolminaisuuden käsitteille on pyritty löytämään kauttaaltaan suomenkieliset vastineet. Vierassanoja käytettiin kirkollisessa kielessä muun muassa kirkkovuoden kulkuun, hallintoon ja koulutukseen liittyvissä teksteissä tai tekstinosissa, jotka oli tarkoitettu lähinnä papeille. Esimerkiksi kolminaisuudenpäivän latinankielinen nimi kuului kirkollisten pyhien luetteloihin tai rukousotsikoihin, ja sellaiset *trinitas*-originaaliin perustuvat johdokset kuin *triniteetti* 'kolminaisuus' ja *trinitaarinen* 'kolminainen, kolminaisuutta tai kolminaisuusoppia koskeva' (Teinonen 1999) ovat tulleet käyttöön vasta suhteellisen myöhään. Kansan kuultavaksi tarkoitetuissa teksteissä kolminaisuussanasto oli käännöslainoineen omaperäinen ja oppisanastonakin suhteellisen läpinäkyvä. Osa sanoista oli omaksuttu murteista, osa muodostettu tutuista aineksista kääntämällä. Uuden käytön ja merkityksen vuoksi murteidenkin sanat ovat silti merkitys- tai käännöslainoja. Lisäksi alkuperäisten omakielisten sanojen ja niistä tietoisesti muodostettujen uudissanojen välillä on eräänlainen jatkumo, sillä toiset sanat ovat muunnelmia olemassa olevista sanoista.

Tyypillisimpiä omaperäisiä sanoja ovat adjektiivijohdokset *yksinäinen* ja *kolminainen*. Niiden yhdysperäinen johdin sisältää essiivin pääteaineksen *-nA* ja *inen*-johtimen (Hakulinen 1979, 170–171). Vanhassa kirjasuomessa yleisiä *nAinen*-johdoksia ovat muun muassa *erinäinen*, *kaikkalainen*, *kokonainen*, *moninainen* ja *ulkonainen*. Samanlaisia johdoksia on voitu muodostaa useammastakin numeraalista, mutta yhtenäistä sarjaa niistä ei ole syntynyt (vrt. *-kertainen*). Näistä *kaksinainen* 'kahtalainen' on edelleen käytössä (KS

2017), kun taas adjektiivit *viisinäinen* 'viisinkertainen' ja *kuusinainen* ovat väistyneet.¹¹ *nAinen*-adjektiivien merkitys liittyy adverbisesti käytettyihin omistusliitteisiin *essivimuotoihin*, esimerkiksi *kokonaan* : *kokonainen* (Hakulinen mp.). Tämä suhde näkyy myös *yksi-* ja *kolme-*kantaisissa sarjoissa:

yksinä : *yksinä/än, -nsä* : *yksinäinen* (vrt. *yhtenä* : *yhtenä/än, -nsä* : *yhtenäinen*)

kolmina : murt. *kolminaan* : *kolminainen* (~ *kolmena* : murt. *kolmena* : *kolmenainen*)

Adverbistuneilla muodoilla *yksinä* ja *yhtenä* on murteissa *kolme-*kantaiset rinnakkaisvastineet ilmauksissa (*ei*) *kolmena*an 'millänsäkään' ja (*ei*) *kolmina*an 'tietääksenkään' (SMSA). *Yksinä*-adverbin läsimurteista vastinetta *yksinänsä* on käytetty vanhassa kirjasuomessa yleisesti merkityksessä 'yksin, ainoastaan' (lat. *solus*, saksan *allein*), kun taas *yksin-*adverbi näyttää yleistyvän hyvin hitaasti: Agricolan teoksissa se esiintyy vain kerran, vuoden 1642 *Bibliassa* muutaman kerran (IA, VKK). *Yksinänsä*-adverbin ja *yksinäinen*-adjektiivin semanttinen yhteys on ollut kiinteämpi kuin nykykielessä, ja tämä yhteys vahvistaa myös *yksinäisen* merkitystä 'ainoa, yksi ainoa, ainutkertainen'. Omistusliitteinen adverbi on saattanut kongruoida persoonittain (*yksinäni, yksinäns, yksinäns*), mutta varsinkin Jumalaan viittaavana se on useimmiten kongruoimaton eli täysin leksi-kaalistunut: *Mine olen yxinens HERRA / ia eij yxiken toijnen* (Agricola 1544, Jes. 45:18; MAT I, 336); *Sinä olet se HERra yxinäns* (Biblia 1642, Neh. 9:6).¹²

Kun johdoksia *yksinäinen* ja *yksinäisyys* on käytetty Jumalan persoonien ykseydestä, voisi vielä kysyä, miksi tähän merkitykseen ei kelpuutettu yksikkövärtaloisia vastineita *yhtenäinen, yhtenäisyys*. Adverbi *yhtenä* 'alati, jatkuvasti' kuvaa ajallista jatkumoa, mutta *yhtenäisen* yleisin merkitys on murteissa ollut 'yhtä kappaletta, samaa kappaletta' (vrt. NS, KS 2017 'ehä, osittamaton'). *Yhtenäinen* olisi siten vastannut kolminaisuusopillista ykseyden käsitettä - jakamattomuutta - paremmin kuin *yksinäinen*. Sana on murteissa kuitenkin melko harvinainen; siitä on tietoja muun muassa itämurteista ja pohjalaismurteista. (SMSA s.v. *yhtenäinen*.) Murrelevikki selittäneekin sen, miksi *yhtenäinen* ei päässyt lainkaan vanhaan kirjasuomeen, vaan sen ensiesiintymä (1828) mainitaan savolaismurteita edustavan K. A. Gottlundin nimissä (Rapola 1960).

Kolminaisuusopin käsitteillä on ollut jo yli tuhannen vuoden historia ennen suomenkielisten jumalanpalvelusten alkua, ja niitä vastaava sanasto palautuu latinaan. Käännös- ja merkityslainat ovat kuitenkin tulleet suomen kieleen osin ruotsin ja saksan

11 *Kuusinainen* on leksikaalistunut tarkoittamaan rahayksikköä tai verolukua (VKS 2 ja SMS 2012 s.v. *kuusinainen*). *Viisinäisestä* ja *kuusinäisestä* on tietoja sekä murteista että vanhasta kirjasuomesta, ja molemmat sanat esiintyvät vielä Lönnrotin sanakirjassa 1866–1880.

12 Possessiivisuffiksia *-ns* on käytetty vanhimmassa kirjasuomessa myös yksikön 2. persoonasta (< *-nsi*), ja Rapola sijoittaa yksikön 2. persoonaan viittaavat *yksinäns*-esimerkit näihin (1965, 218). Vanhan kirjasuomen teksteissä on kuitenkin kongruoimattomia *ns*-loppuisia muotoja muistakin persoonista: Biblia 1642 ja *minä yxinäns pääsin sanoman sinulle* (Job 1:15), - - *waan olemme yxinäns sinun kätes pelgon tähden* (Jer. 15:17), Procopoeo 1690 *en minä woi yxinäns tätä cansa canda* (VKK, Procop1690-28), vrt. vielä Björkqvist 1801 *sillä sinä yxinäns pyhä olet* (VKK, UskHarj1801a-97). Näin ollen *yksinäns* on tulkittava kongruoimattomaksi leksikaalistumaksi 'yksin, yksinä'.

kautta. Tämä näkyy hyvin esimerkiksi 1700-luvun uudissanan *kolmiyhteys* muodostuksessa: sen osien järjestys noudattaa ruotsin ja saksan mallia (*treenighet, Dreieinigheit*; vrt. lat. *unitrinitas*).¹³ Tietoisesta sananmuodostuksesta on huomattava johtamisen tuloksena syntyneet ominaisuudennimet, joita voi muodostaa mistä tahansa adjektiiveista mutta myös muista nomineista. Johdostyyppi sopi hyvin 1500-luvun kirkollisessa kielessä tarvittavaan abstraktisanastoon. Johdin *-(u)us, -(y)ys* onkin ollut yksi produktiivisimpia johtimia kautta kirjasuomen historian, sillä sen avulla on voitu muodostaa yhdenmukaisia merkitysvastaineita useille muiden kielten sanatyypeille (ruotsinkielisistä vastaineista ks. Karlsson 1976, 296). Agricolan tiedetään luoneen runsaasti uusia ominaisuudennimiä, sellaisiakin jotka eivät jääneet käyttöön. Hänen kolminaisuussanastossaan kiinnittää huomiota paitsi täysin uniikiksi jäävä johdos *kolmeus* myös se, ettei kaikilla ominaisuudennimillä (*yksikertaisuus*) edes ole samassa merkityksessä käytettyä adjektiivia (ks. luvun 5.1 asetelmaa).

Kolmeutta vastaavan *yksi*-kantaisen ominaisuudennimen muodostus ja käyttö näyttää aiheuttaneen alusta lähtien ongelmia. Kirjasuomessa valtaan päässyttä *yhteys*-johdosta voi pitää murteisiin kuuluneen *yhtyyden* kirjakielisenä muunnoksena. Yhdyssanassa *kolmyksyys* esiintyvä *yksyys* on sekin mukailtu *yhtyydestä*, ja sillä on 1500–1600-luvulla ilmeisesti tavoiteltu nykyisen *ykseys*-johdoksen merkitystä. *Ykseys* on myöhäisin muodoste (ensiesiintymä 1758), mutta 1700- ja 1800-luvun lähteiden valossa sen käytössä on ollut horjuvuutta. Jusleniuksen sanakirjan (1745) Porthanin kappaleen välilehdillä on *kolmiyhteyden* lisäyksenä *i*:llinen variantti *kolmyxiys* 'triunitas' (VKS 2 s.v. *kolmiykseys*). Lönnrotin sanakirjan hakusanoissa on sekä *ykseys* että synonyyminen *yksyys*, ja Ahlman on käyttänyt sielutieteen ja kasvatustieteen oppikirjasuomennoksissaan sanoja *yhtyyys* (1869) ja *ykseys* (1871) 'enhet' (VNK).

6. Vaihtelusta vakiintuneisiin termeihin

Nykyinen kolminaisuusopillinen sanasto on eri-ikäisistä aineksistaan huolimatta kokonaan vanhan kirjasuomen perintöä. Kirjasuomen syntyvaiheista lähtien se on kuitenkin sekä supistunut että täydentynyt ja samalla tarkentunut. 1500-luvun runsaasta sanastosta säilyivät vain ne sanat, joita oli todennäköisesti käytetty jo ennen Agricola (*yhteys, kolminainen*) ja joita Agricola täydensi ominaisuudennimijohdoksella *kolminaisuus*. Niiden rinnalle myöhemmin tulleet uudissanat vakiinnuttivat termistön vähitellen sellaiseksi kuin sitä nykyään käytetään: 1700- ja 1800-luvulla otettiin käyttöön *ykseys, kolmiyhteys, kolmiyhteinen* ja *kolmiyhteisyys*. Vanhan kirjasuomen perintönä on siten käytössä kaksi termisarjaa, joista toinen kuvaa kolmeutta, toinen kolmen ykseyttä. Tämän sanaston

¹³ Latinan *unitrinitas*-nominilla on ollut ainakin jo 1400-luvulla käytössä myös rinnakkaisvariantti *triunitas* (Mäkelä 2011, 165). Se mainitaan selitteenä Jusleniuksen sanakirjan (1745) välilehdelle merkityssä lisäyksessä *kolmyxiys*, vaikka muuten sanakirjat (Juslenius, Ganander) käyttävät varianttia *unitrinitas*.

muokkaamista on jatkettu vielä viime vuosikymmeninä *yhteyden* ja *ykseyden* rajankäynnin pohjalta.

Nykysanastoon verrattuna vanhassa kirjasuomessa kiinnittää huomiota 'ykseyden' käsitteen moninainen ilmaiseminen (*yhteys, yksinäinen, yksinäisyys, yksikertaisuus*). Siihen ei ole enää samanlaista tarvetta, sillä tämän käsitteen kolminaisuusopillinen sisältö voidaan määritellä tarkemmin 'kolmiyhteyttä' tarkoittavilla sanoilla. *Ykseys* ei ole pelkästään teologinen termi, vaan sanalla on alusta lähtien ollut muitakin kuin Jumalaan viittaavia merkityksiä. Sanan käyttöön perustuvista sanakirjojen määritelmistä voi päätellä erilaisia tulkintamahdollisuuksia, eikä edes ilmaus *Jumalan ykseys* ole täysin yksitulkintainen.¹⁴ Vanhatestamentillisessä kontekstissa se tarkoittaisi pikemmin 'yhtä ainoaa'. Kolminaisuusopillinen merkitys korostaa puolestaan sitä, että Jumala on kolmesta persoonastaan huolimatta yksi 'yhtenäinen kokonaisuus'. Semanttisesta näkökulmasta *ykseys* voisi tällöin sisältää myös sanakirjojen mainitseman 'yhteenliittymän' merkityskomponentin (vrt. KS 2017: *ruumiin ja sielun ykseys*). Kun kantasanalla *yksi* on numeraalisen merkityksen lisäksi pronominaalinen merkitys 'sama, samanlainen' (KS 2017), persoonien *ykseys* on myös 'samuutta', vaikka tätä ei sanakirjoissa mainita erikseen. Numeerisuuden, yhtenäisyyden ja identtisyyden merkityskomponentit vastaavat tavallaan jo varhain ilmaistuja teologisia määritelmiä, kuten "yksi olemus", "jakamaton" ja "samaa olemusta" (esim. Pihkala 1992, 95, 115, 117).

Nykyisessä kirkollisessa ja teologisessa kielessä kolminaisuussanaston käyttö on kiteytynyt tiettyihin rakenteisiin ja lauseasemiin. *Kolminaisuus* ja *kolmiyhteys* ovat useimmiten Jumalaa tarkoittavia propreja, ja *kolmiyhteistä* käytetään *Jumalan* attribuuttina: (*Pyhä*) *Kolminaisuus*, (*Pyhä*) *Kolmiyhteys*, *Jumalan kolminaisuus* ~ *kolmiyhteisyys*, *kolmiyhteinen Jumala*. Adjektiivin *kolminainen* käyttö on muihin termeihin verrattuna vähäisempää. Esimerkiksi nykyisessä virsikirjassa (1986) esiintyvät vain *kolminaisuus*, *kolmiyhteinen* ja *kolmiyhteys*, ja yleisin näistä on *kolmiyhteinen* (Lempiäinen 1987). Sen suosio johtunee kolmitavuisen loppuosan sopivuudesta riimillisiin säkeisiin. *Kolminaisuus*-johdoksen asemaa vahvistavat proprisen käytön lisäksi erikoistermit *kolminaisuudenpäivä* ja *kolminaisuusoppi*. Edellinen nimettiin vanhassa kirjasuomessa sanaliitolla, jossa määritteenä oli *Pyhä Kolminaisuus* (ks. lukua 3.1). Yhdyssanaksi kiteytynyt appellatiivi *kolminaisuudenpäivä* ilmaantui vasta 1800-luvun sanakirjoihin (Ahlman 1865, VNK; Lönnrot 1866–1880). Uusimmassa kirkkokäsikirjassa on palattu aiempaan ilmaukseen *Pyhän Kolminaisuuden päivä* (KK 1999, 402). Yhdyssana *kolminaisuusoppi* on puolestaan dogmatiikan termi, ja sen myöhäisyydestä kertoo se, ettei sitä ole vielä Lönnrotin sanakirjassa. Historiallisen vertailukohdan näille kahdelle ilmaukselle tarjoavat ruotsin- ja saksankieliset termit. *Kolminaisuudenpäivän* yhdyssanavastineissa ovat määriteosana *trefaldighet*

14 Esimerkiksi *Kielitoimiston sanakirjan* selitteissä on numeerisuus ja ainutkertaisuus esitetty yhdessä, *Suomi-sanakirjassa* (2017 s.v. *ykseys*) nämä on erotettu toisistaan. Jälkimmäisessä on *Jumalan ykseys* sijoitettu esimerkiksi ainutkertaisuudesta, ei siis numeerisuudesta. 'Yhden ainoan' merkityskomponentti tulee esiin myös viron kolminaisuussanastossa: *kolmainus* 'kolminaisuus, kolmiyhteys', *kolmainus* 'kolminainen, kolmiyhteinen' (< *ainus* 'ainoa').

ja *Dreifaltigkeit: trefaldighetssöndag, Dreifaltigkeitssonntag*. Kolminaisuusopin vastineet muodostetaan taas uudemmilla sanoilla: *treenighetslära, Dreieinigkeitslehre*.

7. Lopuksi

Kolminaisuusopillinen sanasto valaisee laajemminkin suomen kielen sanaston syntytapoja ja sanojen historiallista kehitystä. Muista kielistä tunnettujen käsitteiden kääntäminen ja muotoileminen suomen kieleen ei ole tapahtunut hetkessä. Jotkin sanat juontavat juurensa kirjasuomea edeltävistä vuosisadoista. Kirjasuomen syntyvaiheen tekstit osoittavat samanlaista vaihtelua ja kokeilua kuin on nähtävissä 1800-luvun uudissanaston luomisessa. 1800- ja 1900-luvun uudissanastoon verrattuna kirkollisen kielen sanoilla on kuitenkin pitkä historia, jonka aikana kielessä on ehtinyt tapahtua monia muutoksia. Esimerkiksi murteista lainatut sanat ovat yleensä abstraktistuneet ja saaneet uuden merkityksen, ja osa niistä on saattanut jäädä pois muusta käytöstä. Vaikka kolminaisuus-sanasto on muotoutunut omaperäisistä aineksista, se on leksikaalistunut vuosisatojen aikana dogmatii-kan ja liturgisen kielen erikoistermistöksi. Muiden erikoisalojen suomenkielinen oppi- ja ammattisanasto on syntynyt valtaosaltaan vasta 1800-luvun kulttuurisessa ja yhteiskunnallisessa tilanteessa. Teologian suomenkielinen sanasto sisältää sen sijaan paljon aineksia koko kirjasuomen historian vuosisadoilta, osin keskiajalta saakka.

Lähteet

- Biblia* 1642 = *Biblia. Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Henrich Keyser (Keisari), Tukholma. Näköispainos (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) 1971. WSOY, Porvoo.
- Biblia* 1758 = *Biblia, Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi*. Jacob Merckell, Turku.
- Duden* 7. *Das Herkunftswörterbuch*. Etymologie der deutschen Sprache. 4., neu bearbeitete Auflage. 2007. Dudenverlag, Mannheim, Zürich.
- ERICUS ERICI, ks. SOROLAINEN, EERIK.
- FINNO 1583 [vuosi epävarma] = *Jaakko Finnon virsikirja*. Näköispainos ensimmäisestä suomalaisesta virsikirjasta sekä uudelleen ladottu laitos alkuperäisestä tekstistä ja sitä täydentävistä käsikirjoituksista. Toimittanut ja jälkisanan laatinut PENTTI LEMPIÄINEN. 1988. SKST 463.
- GANANDER, CHRISTFRID 1786–1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäisestä käsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut LIISA NUUTINEN. 1997. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- GUMMERUS, JAAKKO 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XLIV. Painosta toimittaneet AARNO MALINIEMI ja AARNE TURKKA. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- HAARALA, RISTO 1981: *Sanastotyön opas*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 16. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Valtion Painatuskeskus, Helsinki.
- HAKULINEN, LAURI 1969: *Suomen sanaston käännöslainoja*. SKST 293.
- 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. 1.–2. painos. Edita, Helsinki.
- HOLMA, JUHANI 2007: Agricolan rukouskirjan juurilla. *Teologinen Aikakauskirja* 112, 524–536.
- HORMIA, OSMO 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. SKST 271.

- HÄKKINEN, KAISA 2001: Millaista oli keskiajan suomi. TÖNU SEILENTHAL (toim.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Tartu 7.–13.8.2000*. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica I, 320–327. Tartu.
- AF HÄLLSTRÖM, GUNNAR - LAATO, ANNI MARIA - PIHKALA, JUHA 2005: *Johdatus varhaisen kirkon teologiaan*. Kirjapaja Oy, Helsinki.
- IA = *Index Agricolaeus I-II*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. 1980. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- JUSLENIUS, DANIEL 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. 1968. SKST 288.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- JUUSTEN, PAAVALI 1575: *Se Pyhä Messu Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ia Christilisen Seuracunnan tauan iälken*. Stockholmis 1575. Näköispainos. Toimitannut ja jälkikirjoituksella varustanut MARTTI PARVIO. 1978. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KARLSSON, GÖRAN 1976: Suomen sananmuodostuskeinot pienen kontrastiivisen tarkastelun valossa. *Virittäjä* 80, 294–298.
- KK 1958 = Kirkkokäsikirja I. Evankeliumikirja. Hyväksytty 18. yleisessä kirkolliskokouksessa vuonna 1958. *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja I-IV*. 1989. Suomen Kirkon Sisälähetysseura.
- KK 1999 = Kirkkokäsikirja II. Evankeliumikirja. Hyväksytty kirkolliskokouksessa 8. toukokuuta 1999. *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja I-III*. 2000. Kirkkopalvelut, Suomen Kirkon Sisälähetysseura, Helsinki.
- KOSKI, MAUNO 1979: Nykysuomen assibilaatio. *Virittäjä* 83, 9–38.
- KS 2017 = *Kielitoimiston sanakirja*. 2017. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Verkkojulkaisu HTML. URN:NBN:fi:kotus-201433. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 28.2.2017, luettu 5.4.2017.
- LEMPIÄINEN, PENTTI 1983: *Pyhät ajat*. Kolmas uudistettu painos. Kirjapaja, Helsinki.
- 1987: *Virsikirja sanasta sanaan*. Kirjaneliö, Helsinki.
- Luterilaiset tunnustuskirjat. Suomen evankelis-luterilainen kirkko. <http://tunnustuskirjat.fi/ekumeeni.html>, luettu 6.4.2017.
- LÖNNROT, ELIAS 1866–1880: *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja I-II*. Kolmas, manual-menetelmällä jäljennetty painos. 1958. WSOY, Helsinki.
- MAT = *Mikael Agricolan teokset I-III*. Uudistettu näköispainos. 1987. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- MIELIKÄINEN, AILA 2014: *Uskonpuhdistus ja reformaatio*. *Kielikello* 2/2014, 11–13.
- MÄKELÄ, RAIMO 2011: *Lex et evangelium in interpenetratione. Olav Valen-Sendstadin käsitys lain ja evankeliumin suhteesta*. Perussanoma Oy, Kauniainen.
- Novum* 5. Uusi testamentti selityksin. Kreikan-suomen sanakirja. Teologinen sanakirja. 1984. Raamatun Tietokirja, Vantaa.
- NS = *Nykysuomen sanakirja I-III*. Lyhentämätön kansanpainos. Kolmas painos. 1970. WSOY, Porvoo.
- PALVA, HEIKKI 2006: *Raamatun tietosanasto*. Kolmas painos. Data Universum Oy.
- PIHKALA, JUHA 1992: *Johdatus dogmatiikkaan*. 1.-2. painos. WSOY-yhtymä Weilin+Göös, Porvoo.
- PUUKKO, A. F. 1946: *Suomalainen Raamattumme. Mikael Agricolausta uuteen Kirkkoraamattuun*. Otava, Helsinki.
- Raamattu ajassamme. <http://raamattuajassamme.fi/1-pietarin-kirje>, luettu 3.4.2017.
- RAPOLA, MARTTI 1959: *Vanhan kirjasuomen lukemisto*. SKST 262.
- 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolaista Yrjö Koskiseen*. Tietolipas 22. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1965 [1933]: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I*. Muuttamaton jäljennöspainos. SKST 197.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKST 283.
- SAOB = *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. M-Ö. 2009. Norstedts i distribution.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SMS 2012 = *Suomen murteiden sanakirja*. 2012. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30.

- Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu HTML. URN:NBN:fi:kotus-201110, ISSN: 1796-041X. <URL <http://kaino.kotus.fi/sms>>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. Päivitetty 15.12.2016, luettu 5.4.2017.
- SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.
- SOROLAINEN, EERIK 1621, 1625 = ERICUS ERICI: *Postilla I-II*. Näköispainos. Toimittanut MARTTI PARVIO. 1988, 1990. SKST 521.
- Suomen Tunnustuksellinen Luterilainen Kirkko. <http://www.luterilainen.com/fi/kristinoppi/liite-7,-athanasioksen-uskontunnustus>, luettu 5.4.2017.
- Suomi-sanakirja* 2017. www.suomisanakirja.fi, luettu 5.4.2017.
- TEINONEN, SEPPÖ A. 1999: *Teologian sanakirja*. 7400 termiä. 2. korjattu painos. Kirjapaja, Helsinki.
- THORS, CARL-ERIC 1957: *Den kristna terminologien i fornsvenskan*. Studier i Nordisk Filologi 45. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- VASENIUS, VALFRID 1910: Lisiä ”henkityeiden” sanastoon. *Virittäjä* 14, 72–76.
- VKK = Vanhan kirjasuomen korpus. http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml, luettu 6.5.2017.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja 1-2*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. 1985, 1994. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Painatuskeskus, Helsinki.
- VKSA = Vanhan kirjasuomen sana-arkisto. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.
- VNK = Varhaisnykysuomen korpus. http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/1800_coll_rdf.xml, luettu 3.5.2017.
- www.google.fi, luettu 24.5.2017.

AILA MIELIKÄINEN: Trinitarian vocabulary in ecclesiastical Finnish: Expressions referring to the oneness and trinity of God in old literary and contemporary Finnish.

The doctrine of the trinity of God came about in the first centuries of Christianity, in other words the doctrine that God is one but is made up of three persons. The most essential Latin terms include words describing oneness, trinity and the oneness of three: *unus, unitas, trinus, trinitas* and *unitrinus, unitrinitas*. These words spread to other languages as calques, with the Finnish-language equivalents being formed partly through a Swedish and German model. Formed from the numerals *yksi* ‘one’ and *kolme* ‘three’, contemporary ecclesiastical Finnish uses the nouns *ykseys* (earlier *yhteys*, cf. *yksi : yhte-*) ‘oneness’ and *kolminaisuus* or *kolmiyhteys* ‘trinity’ as well as the adjectives *kolminainen* or *kolmiyhteinen* ‘trinitarian’. Some of these words were created during the emergence of literary Finnish, that is during the 16th century, or possibly during the Middle Ages, and some of them appeared in ecclesiastical Finnish in later centuries. The oldest expressions are the aforementioned *yhteys, kolminainen* and *kolminaisuus*. The derivation *kolminainen* (*kolme + nA + inen*) ‘triple, threefold, three-parted’ was a dialectical word, and it was used to form the quality noun *kolminaisuus*, most likely a neologism created by Mikael Agricola. The suffix *-(U)Us* has been one of the most productive in literary Finnish, and it has worked well in forming abstract words expressing quality.

Many other derivations and compounds based on the numerals *yksi* and *kolme* expressing oneness and trinity were used in the 16th and 17th centuries. The broadest variation was in the works of Agricola, especially in his 1544 prayer book *Rucouskiria*. Those words referring to oneness include *yhteys, yksinäinen* (‘lonely, sole, only’), *yksinäisyys* (contemporary ‘loneliness’) and *yksikertaisuus* (cf. contemporary ‘simplicity’, “unfoldedness”). The adjectives expressing Trinity are *kolminainen, kolmikertainen* (‘threefold’) and *kolminiminen* (‘trinamed’), and his nouns *kolmeus* (‘three’ + ‘ness’), *kolminaisuus*,

kolmikertaisuus ('threefoldedness') and *kolminimisyy*s ('trinamedness'). Furthermore, the pair of words *yksikolminainen* ('one' + 'trinitarian') and *yksikolminaisuus* ('one' + 'trinity') meaning 'oneness of three' is also found in Agricola. Many of the words appear in Agricola a few times or only once, and this variance tells us that the vocabulary was not yet fully established.

There were other neologisms that came into use during the era of old literary Finnish between the 16th and 18th centuries. The noun *kolmyksyys* (*kolme* 'three' + *yksyys* 'oneness') corresponding to Agricola's *yksikolminaisuus* is found in 16th and 17th century texts, for example in hymns, but it was a temporary word. The calque *kolmiyhtheys* (*kolme* 'three' + *yhtheys* 'oneness') replaced it in the early 1700s, and later in the century came the adjective *kolmiyhtheinen* (cf. Swedish *treenighet* and *treenig* in the 17th century, and German *Dreieinigheit* and *dreieinig* earlier). Soon thereafter, the property noun *kolmiyhtheisyys* was formed, which is today used alongside *kolmiyhtheys*. 18th century neologisms also included the derivation *ykseys*. At that time, *yhtheys* had different meanings and uses whereas *ykseys* expressed more distinctively numericality as "that which is one". Its first appearance was in the 1758 *Biblia* register, and it described the oneness of two features of Jesus: divinity and humanity. Later on, it was used in contexts such as *kirkon ykseys* 'oneness of the Church' and *Jumalan ykseys* 'oneness of God'. The meaning of *yhtheys* changed over the centuries, so that it no longer was understood to refer to oneness, rather instead referring to, for example, connection, contact, access and context. For this reason, people over the past decades started to refer to 'oneness of three' as *kolmiykseys* alongside *kolmiyhtheys*.

Trinitarian vocabulary sheds light upon the growth of the Finnish lexicon, the conscious development of the lexicon as well as the generation of specialised terms. Thoroughly expressing familiar terms of other languages in Finnish in the beginning stages of the literary language has been a case of trial and error. This is because Finnish has various possibilities for translating vocabulary into both derivations and compounds. Due to the social and cultural conditions taking place in the 19th century, the Finnish language adopted an abundance of new words, but the way in which they were adopted was a bit different than that of ecclesiastical Finnish. During that time, concepts for a number of disciplines needed new terminology quickly, whereas ecclesiastical and theological Finnish had to be developed over the centuries. This is why it includes a vocabulary that has come into the language over an extended period of time, partly going all the way back to the Middle Ages.

Aila Mielikäinen
aila.mielikainen@jyu.fi